

LIN ANNERBÄCK & MARIA VRETEMARK

Sökandet efter Magnus Ladulås

Birger jarls grav i Varnhem

DET HELA BÖRJADE MED att Stockholm firade 750-årsjubileum år 2002. Intresset för Birger jarl som Stockholms grundare var då stort och en idé väcktes om att undersöka de tre skeletten i den grav i Varnhems Klosterkyrka som pekats ut som jarlens. Graven hade undersökts omkring år 1920 och skeletten hade av antropologen Carl Magnus Fürst tolkats som kvarlevorna efter Birger jarl, hertig Erik och änkedrottning Mechtild, dvs. de tre personer som avbildas på den gravsten som ursprungligen täckt gravkammaren. Dessa resultat blev dock starkt ifrågasatta på 1990-talet då ett par forskare i Lund och Uppsala menade att dokumentationen från den äldre undersökningen pekade på att graven skulle innehålla kvarlevorna efter tre män och att ingen av dessa var Birger jarl.

Vid undersökningen i Varnhem i maj 2002 kunde de förnyade osteologiska undersökningarna dock bekräfta resultaten från Fürsts antropologiska undersökning. Skeletten i graven tillhörde en äldre man, en yngre man och en äldre kvinna. Genom DNA-analyser kunde vi dessutom konstatera att den inbördes släktrelationen mellan de tre individerna verkade stämma, dvs. att båda männen var nära släkt medan kvinnan inte hade släktskap med någon av dem. Detta styrker den attribuering av skeletten till de historiska personer som gjordes 1920 av Fürst, nämligen

att graven innehåller skeletten efter Birger jarl, hans näst yngste son Erik och hans andra hustru Mechtild, som ej var mor till Erik.

För att verkligen slutgiltigt kunna bekräfta identifieringen ville vi göra en matchning av DNA-profilerna mot en samtida släkting i rakt nedstigande led. Då Magnus Ladulås grav i Riddarholmskyrkan i Stockholm var känd och undersökt tidigare så framstod en matchning mot hans skelett som den bästa vägen att gå.¹

Gravarna i Riddarholmskyrkans kor

Magnus Ladulås var kung i Sverige från 1275 till sin död 1290. Erikskrönikan är en av våra främsta källor till den tidiga medeltidshistorien även om dess trovärdighet har ifrågasatts från tid till annan. När Magnus avled den 18 december år 1290 befann han sig på borgen Näs på Visingsö. Enligt krönikan dör kung Magnus av sot. Begreppet sot är ganska vagt och termen verkar ha använts för olika typer av sjukdomstillstånd under medeltiden. Av Erikskrönikan får vi också veta att Magnus bars av allmogen till Stockholm, precis som han själv önskat. Enligt kungens testamente, som skrevs i Skara år 1285, ville han vila i gråbrödernas kyrka i Stockholm. En inskriven förbannelse skulle se till att önskan åttlyddes. Gråbröderna hade mycket att tacka kung Magnus för. Han var deras stora donator och fick därefter en framträdande gravplats i konventskyrkans kor ”*fore högga altare*”, som det står i Erikskrönikan. Enligt samma krönika ska ytterligare en person ha nedlagts i graven, nämligen hans blott 20-åriga barnbarn och namne Magnus Birgersson, son till den avsatte kung Birger Magnusson. Magnus Birgersson avrättades år 1320 för att han inte skulle kunna göra anspråk på tronen. Efter halsuggningen på Helgeandsholmen ska han ha burits till konventskyrkan och nedlagts i samma grav som sin farfar.

Hur Magnus Ladulås grav ursprungligen var markerad vet vi inte, men den tumba som i dag minner om kungens grav är ett beställningsjobb av kung Johan III. Under åren 1568–1576 lät han renovera den efter reformationen förfallna kyrkan. I samband med detta tillverkade en

FIG. 1. Magnus Ladulås gravtumba i koret i Riddarholmskyrkan. Graven har öppnats genom att locket skjutits åt sidan. Foto M. Vretemark, Västergötlands museum.

holländsk stenhuggare två stora porträttgravstenar över de två medeltida kungar, nämligen Magnus Ladulås och Karl Knutsson, som valt att begrava sig hos franciskanerna i Stockholm. Dessa porträttgravstenar placerades ovan två mäktiga tumbor i koret i kyrkan, Magnus Ladulås porträtt på den norra och Karl Knutssons på den södra (fig. 1).

Mellan åren 1914–20 genomgick Riddarholmskyrkan omfattande renoveringar. Ansvarig för den antikvariska kontrollen var arkitekten Martin Olsson. Han hade då ett uttalat uppdrag att återfinna Magnus Ladulås grav. Man hade nämligen undersökt utrymmet i båda tumborna två gånger under 1700-talet och inte hittat något. Tumborna hade visat sig vara tomma. Eftersom området väster om tumborna och på sidorna var upptagna av gravar från 1600–1700-talen var ytan där graven skulle kunna påträffas mycket begränsad. Martin Olsson beslöt att söka

under tumborna och att ta sig ner till den medeltida golvnivån och se om där fanns spår av någon gravkammare under mark. Under den norra av tumborna, lite förskjutet åt norr, fann Martin Olsson en tegelmurad gravkammare med sju skelett. Han hade då ingen som helst anledning att tvivla på att det verkligen var Magnus Ladulås grav han hade hittat.

Antropologen Carl Magnus Fürst undersökte därefter de ben som hittades i gravkammaren. Här fanns ett skelett, det sist gravlagda, som låg kvar i läge medan de övriga sex var kraftigt omrörda. Genom att titta på kön och dödsålder attribuerade han sedan varje skelett till en historisk person i kung Magnus familj. Motsvarande utgrävningar företogs även under den södra tumban för att finna kvarlevorna av kung Karl Knutsson. Även här hittades flera skelett en bit under golvet, av vilka det sist gravlagda tolkades som Karl Knutssons.

Efter de antropologiska undersökningarna 1915–16 återbegravdes samtliga individer i nyttillverkade kopparskrin som ställdes ner i gravkammaren under golvet. På några av skrinen gjordes inskriptioner av namnen på de personer som skeletten blivit attribuerade till. Det är intressant att Martin Olsson i protokollet från avslutandet av gravarna i mars 1917 särskilt anhöllit om att få noterat att inskriptionerna ”*icke äro av honom författade*” (Fürst & Olsson 1921, s. 220). Kanske kände han trots allt en viss tvekan.

Undersökningen år 2011

Efter en lång ansökningsprocess fick projekt Magnus Ladulås tillstånd att öppna den norra gravtumban i Riddarholmskyrkan våren 2011. Det tunga locket med Magnus Ladulås porträtt sköts åt sidan och kopparskrinen från återbegravningen 1917 plockades upp, bars in i sakristian och öppnades. Därefter lades de sju skeletten upp på var sitt undersökningsbord. En noggrann osteologisk och odontologisk undersökning vidtog och prover togs för olika analyser. Några skelettdelar fördes till Karolinska Institutet i Huddinge för att med moderna metoder ta fram data och göra säkrare diagnoser på olika patologiska förändringar.

Skeletten härrörde från fem män och två kvinnor. När Carl Magnus Fürst gjorde sin antropologiska undersökning 1915 var han tvungen att rekonstruera skeletten och bedöma vilka ben som hörde ihop, eftersom sex av skeletten påträffades i omrört skick vid utgrävningen. Därtill skulle han bestämma sig för vilket av de fem mansskeletten som mest sannolikt skulle kunna vara Magnus Ladulås kvarlevor. Med hänvisning till uppgiften i Erikskrönikan om att kungen led av sot valde Fürst det skelett med de mest påtagliga patologiska förändringarna. Mycket kraftiga pålagringar på underarmsbenen och på sken- och vadbenen på detta skelett vittnar om ett sjukdomstillstånd med påtagligt försämrad cirkulation i kroppens perifera delar, troligen till följd av sviktande hjärt- eller lungfunktion. Denna individ tolkades då som Magnus Ladulås och har så gjort under de 100 år som förflutit sedan dess.

De två kvinnorna i graven antog Fürst vara Magnus hustru drottning Helvig av Holstein samt deras dotter Rikissa, som var abbedissa i Klara kloster i Stockholm. Det finns dock inga historiska källor som antyder att dessa kvinnor skulle ha begravts här. Carl Magnus Fürst noterar att båda kvinnorna har medvetet deformerade kranier, något vi också kunde studera vid den förnyade undersökningen. Den långsmala huvudformen hade åstadkommits genom att kvinnorna redan som barn fått bära en hårt åtdragen huvudbonad som tvingat hjärnskålen att utvecklas bakåt. Deformation av kranier förekommer i många kulturer, men är inget som vi direkt förknippar med det medeltida Europa.

En central del i den förnyade undersökningen 2011 var att kritiskt pröva de äldre tolkningarna med hjälp av de analyser vi gjorde och de prover som togs. Viktigt i det sammanhanget var att kontrollera dateringarna med hjälp av C14-prover, något man förstås inte kunde göra vid den första undersökningen 1915. När dateringsresultaten så kom visade dessa att samtliga skelett i gravkammaren var från 1400-talet och 1500-talets början. Således var detta inte Magnus Ladulås familjegrav utan medlemmar av någon annan släkt som uppenbarligen gjort stora donationer till klostret på 1400-talet. Resultaten och tolkningarna

i 1915 års undersökning visade sig alltså bygga på felaktiga premisser.

Dateringarna gav upphov till en mängd frågor som rörde vilka personers skelett vi undersökt och var Magnus Ladulås kvarlevor kunde finnas. Detta var en spännande utveckling i projektet och en verklig utmaning. Eftersom kung Magnus var en så viktig person för gråbröderna i Stockholm är det osannolikt att hans grav skulle ha plockats bort eller överlåtits till andra personer på 1400-talet. Ett annat alternativ som vi då ville undersöka närmare var möjligheten att kung Karl Knutsson och Magnus Ladulås skulle ha begravts i samma grav. Det finns nämligen en koppling dem emellan, genom att Karl Knutsson hävdar (ett påhittat) släktskap med den Erikska ätten, dvs. Magnus familj, för att legitimera sin rätt till tronen i det politiskt oroliga 1400-talet.

Även Karl Knutssons grav öppnades och undersöktes på 1910-talet. I den graven fanns, förutom den forne kungens kvarlevor, ytterligare tre manliga skelett som man inte ägnade någon större uppmärksamhet åt vid den antropologiska undersökningen eftersom man redan trodde sig ha funnit och identifierat de individer man sökte. I rapporten från undersökningen står det att de tre skeletten låg i vad man då tolkade som orörd 1200-talsjord, vilket lät lovande. Vi ansökte således om tillstånd att öppna även Karl Knutssons gravtumba för att titta närmare på dessa skelett.

Undersökningen år 2012

Öppningen av Karl Knutssons tumba våren 2012 genomfördes på precis samma sätt som vid öppningen av den norra tumban året innan. Locket sköts åt sidan, kopparskrinen togs upp och bars in i sakristian där skelettdelarna plockades upp. Det visade sig dock omedelbart att samtliga skelett, förutom Karl Knutssons, härrörde från män som hade för låga dödsåldrar för att kunna vara Magnus Ladulås kvarlevor. De hade alla dött i ett åldersspann mellan 25 till 40 år. Föga överraskande visade sedan C14-dateringarna att även dessa skelett härrörde från begravningar på 1400-talet och 1500-talets början, alltså precis samtida med indivi-

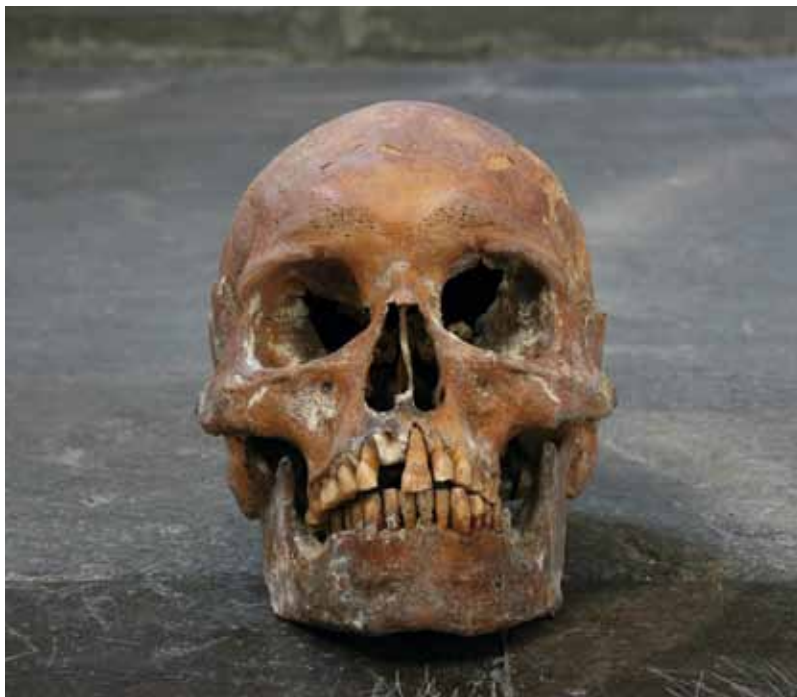

FIG. 2. Karl Knutssons kranium. Foto R. Wahlsten, Medeltidsmuseet.

terna i den norra korgraven. Utan tvekan återspeglas här en ökad begravningsfrekvens i koret under 1400-talet, något som går hand i hand med de uppgifter som finns om stora donationer till klostret från flera framstående familjer vid den här tiden (exempelvis familjerna Fleming, Gumsehuvud och Vasa).

Att det fjärde skelettet i graven är kung Karl Knutssons (död 1470) kvarlevor finns ingen anledning att ifrågasätta. Detta skelett påträffades vid utgrävningen 1916 i orört läge i en träkista. I graven fanns välbevarade läderskor, fragment av olika klädesplagg och dräkt detaljer, hyskor och hakar samt även hår av sobel som tyder på ett pälsbräm, allsammans förvarat på Statens historiska museum. Det kraftiga skelettet är efter en

cirka 175 cm lång man som dött i 60-årsåldern (fig. 2). Väl utvecklade muskelfästen tyder på en fysiskt mycket aktiv person, men åldern tar ut sin rätt. Han led av artros i vrister och fotleder samt även i ryggraden, framför allt i nacken. Trots den höga dödsåldern hade han ändå samtliga tänder i behåll och slitaget av tandkronorna var förhållandevis litet, något som är utmärkande för personer ur högre sociala skikt som tycks ha ätit mer lättuggad mat än folk i allmänhet.

En central gravkammare?

Den utan tvekan mest intressanta upptäckten vid undersökningen av Karl Knutssons grav 2012 rörde den märkliga medeltida tegelmur som avgränsar gravutrymmet åt norr. Till skillnad från graven under Magnus Ladulås tumba så fanns ursprungligen ingen murad gravkammare

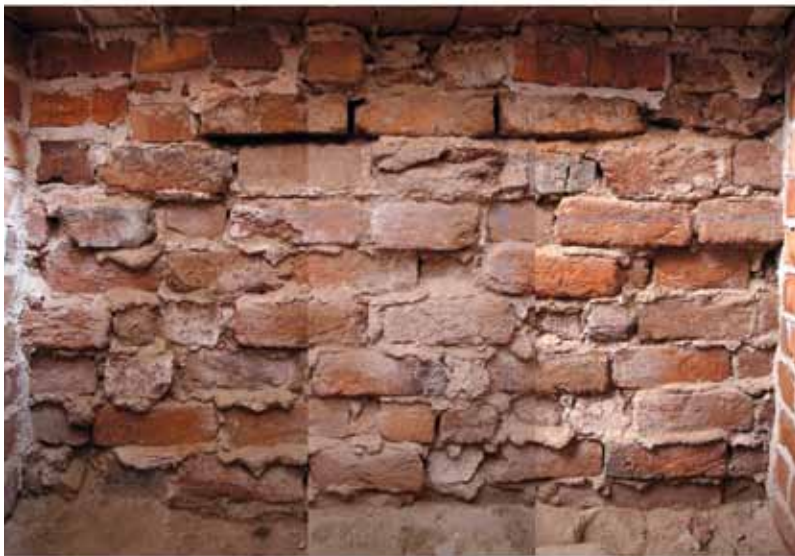

FIG. 3. Den medeltida muren som begränsar Karl Knutssons gravutrymme åt norr. Fogbruket mellan tegelstenarna är inte avstruket vilket tyder på att detta är baksidan på en mur. Foto och montage C. Althoff, Arkitekt Althoff.

i Karl Knutssons grav. Här fanns endast en medeltida mur invid vilken kungen låg begravd. Redan Martin Olsson konstaterade att muren är märklig och lite omotiverad, men han förklarade utseendet med att den är "lagd av tämligen ojämnt tegel" och i dåligt skick (Fürst & Olsson 1921, s. 45). Vår slutsats var i stället att den hade murats från andra sidan och att det är därför som murbruket väller ut mellan tegelstenarna (fig. 3). Ingen hade strukit bort den överflödiga fogmassan, vilket man normalt gör för att få en slät mur. Det var alltså troligen baksidan av en mur vi såg. I så fall kunde denna mur vara en del av en annan konstruktion, en central gravkammare.

Vi hade nu gjort om hela undersökningen från 1915–16 och återigen analyserat alla de skelett som tidigare konstaterats tillhöra medeltida begravningar i kyrkans kor, men inte funnit klostrets store donator bland dem. Kanske gömde sig en hittills okänd gravkammare i golvet, i utrymmet mellan de båda tumborna? Den graven skulle i så fall ligga exakt längs kyrkans mittaxel, på den absolut förnämsta platsen i kyrkan, precis framför högaltaret.

Undersökningen 2014

För att undersöka vår hypotes om ytterligare ett gravutrymme i koret, och murens del i denna, ansökte vi om en utgrävning av området mellan tumborna. I februari 2014 genomfördes så en liten sonderingsgrävning (fig. 4). Vi hade tillstånd att lyfta golvplattorna mellan tumborna och gräva ut området ner till nivån för det medeltida golvet, dvs. cirka 30–40 cm under golvplattorna. Golvnivån höjdes när kyrkan renoverades på 1570-talet. Efter denna sondering skulle vi utvärdera om det var värt att gå vidare och gräva ut hela utrymmet.

Bland fynden i det omrörda 1570-talslagret finns många bitar fint huggen sten, troligen en krossad gravhäll. Dessutom hittade vi en del omrörda ben, ett bryne, lite glas och målad puts från korets renovering. Men det mest fantastiska är att vi nu fick se den släta fina framsidan på den mur vars knöliga baksida vi skådat nere i Karl Knutssons gravut-

rymme. Vi har också hittat fler anslutande medeltida tegelmurar som ramar in ett 2 x 0,8 meter stort utrymme mitt i koret (fig. 5). Vår teori om en central ursprunglig gravkammare har således stärkts. I skrivande stund ligger en ansökan inne hos Länsstyrelsen, Riksantikvarieämbetet och Riksmarskalksämbetet om tillstånd att gräva ut de sista 60 cm ner till tegelkammarens botten, en botten som vid sondering med sticka även den verkar vara gjord av tegel.

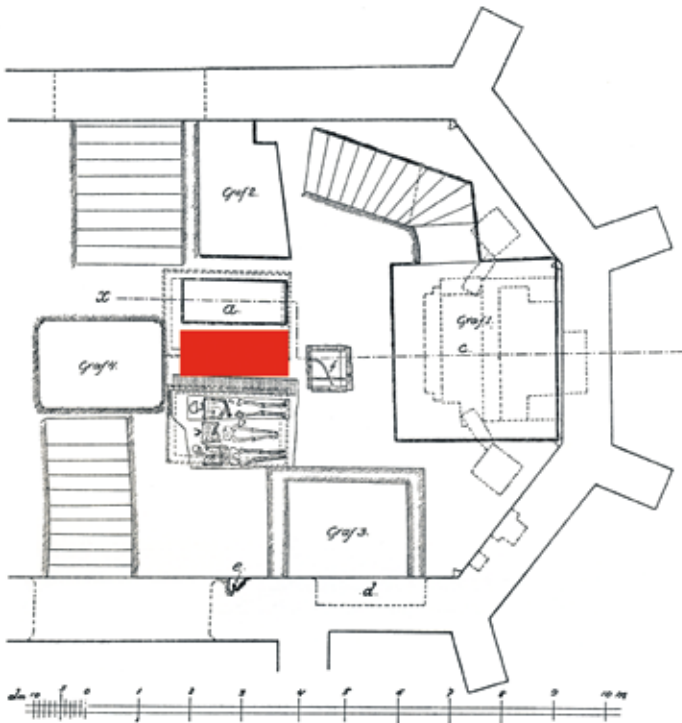

FIG. 4. Planskiss över koret i Ridderholmskyrkan med läget för den nyfunna centrala gravkammaren mellan tumborna markerat. Underlag ur Fürst & Olsson 1921.

FIG. 5. Sonderingsundersökning i golvet mellan tumborna i mars 2014. Här har vi upptäckt tidigare okända medeltida tegelmurar som bildar ett 2 x 0,8 m stort utrymme, exakt mitt i koret. Foto M. Vretemark, Västergötlands museum.

Kvar står våra frågor: Finns Magnus och hans barnbarn i gravkammaren mellan tumborna? Vilka är de andra familjerna vars skelett vi har undersökt och som fått så förnäma gravplatser i koret? Vilka svenska högfrälsekvinnor hade medvetet deformerade skallar på 1400-talet?

Förhoppningsvis kan vi nysta upp dessa historiska gåtor och öka kunskapen om hur kyrkans kor har använts under medeltiden. Det är också väldigt spännande att eventuellt kunna klargöra trovärdigheten i Erikskrönikan. Om vi hittar två individer i graven, varav den ena är halshuggen, och dessa stämmer överens osteologiskt och genetiskt med det vi vet om våra två Magnusar, kan vi stärka trovärdigheten hos krönikan. Dessutom kan vi kanske slutgiltigt reda upp den historiska förvirring som Johan III, medvetet eller omedvetet, skapade när han lät göra de ståtliga tumborna på 1570-talet.

Föredrag den 6 maj 2014

NOT

1. Lin Annerbäck, fil.mag. arkeologi, är antikvarie/curator vid Stadsmuseet och Medeltidsmuseet i Stockholm. Maria Vretemark, fil. dr historisk osteologi, är förste antikvarie vid Västergötlands museum, Skara.

Projekt Magnus Ladulås är ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt med inblandade från Västergötlands museum, Stadsmuseet i Stockholm, Karolinska universitetssjukhuset i Huddinge, Lunds universitet, Rättsmedicinalverket, Sahlgrenska akademien, Statens historiska museum, Stockholms universitet och Uppsala universitet Campus Gotland. Projektledningen består av Lin Annerbäck, samordnare, Maria Vretemark, vetenskapligt ansvarig och Solbritt Benneth. Genomförandet av undersökningarna har gjorts möjligt genom generösa bidrag från Kungl. Vitterhetsakademien, Berit Wallenbergs stiftelse, Torsten Söderbergs stiftelse, Stiftelsen Grevillis fond, Västergötlands fornminnesförening och Samfundet S:t Erik.

REFERENS

FÜRST, C.M. & OLSSON, M. (1921). *Magnus Ladulås och Karl Knutssons gravar i Riddarholmskyrkan*. Stockholm.